

P AZINSKA JAMA KAO PROSTOR SVAKODNEVICE I KRAJOLIK SJEĆANJA

Marijana Paula Ferencić
Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Nevena Škrbić Alempijević
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Autorice analiziraju Pazinsku jamu kao zamišljeni krajolik, pri čemu se usmjeravaju na naracije i prakse koje uz taj prostor vezuje lokalno stanovništvo. Iscrtavaju politike zaštićenog područja, ali naglasak stavljaju na življenu svakodnevicu uz Jamu. Kombinirajući teorijske postavke antropologije krajolika i antropologije društvenog sjećanja, Jami pristupaju kao mjestu sjećanja, zahvaćajući životne priče pripadnika dviju generacija jedne pazinske obitelji. Pritom utvrđuju koji status Jama igra u pripovijedanju o životu u gradu. Otkrivaju negativne konotacije koje se pripisuju krajoliku kao izvoru opasnosti i prostoru tamnice tijekom Drugog svjetskog rata. Zaključno upućuju na istaknutu ulogu Pazinske jame u procesima stvaranja grada i lokalnog identiteta.

Ključne riječi: stvaranje mjesta, krajolik, obiteljsko sjećanje, Pazinska jama

Zamišljeni krajolik, krajolik u svakodnevici

U ovom ćemo radu Pazinsku jamu u središnjoj Istri, hidrogeološki krški fenomen u koji ponire rječica Pazinčica, analizirati kao zamišljeni krajolik. Taj koncept primjenjujemo u skladu s definicijom Tima Ingolda, koji zamišljeni krajolik smatra mjestom kreativnosti i življene svakodnevice, uporištem za stvaranje predodžbi o svijetu oko sebe na temelju vlastita iskustva i djelovanja (2012: 3). Takav se pristup oslanja na postavke antropologije krajolika, koja krajolik promatra kao slojevit i dinamičan kulturni fenomen koji različiti društveni akteri humaniziraju upisujući u njega različita značenja svojim naracijama i praksama (usp. Hirsch 2003). U studijama krajolika istraživači nerijetko polaze od podjele njegovih analitičkih okvira na prednji plan, u kojem se odvija neposredni društveni život, i stražnji plan, zasnovan na potencijalu prostora za drukčija korištenja (ibid.: 3). Naša se analiza usmjerava na presjecište tih dvaju planova. U ovom ćemo radu propitivati kako se Pazinska jama ostvaruje istodobno kao prostor svakodnevice i krajolik sjećanja, pri čemu te dimenzije striktno ne odjeljujemo, već ih promatramo u njihovu prožimanju. Pokazat ćemo kako se prostor zamišljanja i imaginacije (engl. *make-believe space*), u smislu u kojem o tom

konceptu govori i Yael Navaro-Yashin, na primjeru Jame iskazuje u svojoj višeslojnosti i mnogoznačnosti. Pritom ćemo Jamu kao zamišljeni krajolik promatrati iz nekoliko perspektiva: na temelju književnih imaginarija, zatim iz pozicije upravljanja prostorom, na temelju politika pamćenja i kultura sjećanja koje uključuju i traumatična osobna i obiteljska iskustva vezana uz prostor Jame te, konačno, kao afektivni prostor življene svakodnevice.

Podlogu za promišljanje promatranog krajolika kao zamišljenog pruža nam duga tradicija stvaranja imaginarija o Pazinskoj jami. Kao pokazatelj te tendencije mogu nam poslužiti različite književne resemantizacije tog prostora. Tako je točka na kojoj Pazinčica ponire mjesto usmene predaje. Ona nastanak ove prirodne pojave pripisuje fantastičnim bićima, konkretno divu Dragonji koji je, zaoravši brazdu, oblikovao korito rječice, ali je zatim, isprovociran zadirkivanjem kapetanove žene s prozora Kaštela, srednjovjekovne utvrde smještene na rubu kanjona, prepustio pazinsku kotlinu poplavi. Nedugo se zatim smilovao pazinskom stanovništvu pa je, udarivši nogom o zemlju do Kaštela, stvorio ogromnu jamu i propustio bujicu u podzemlje (Njegovan 2011: 32). U predaji se ovo područje istodobno određuje kao prostor nadnaravnog djelovanja i kao zavičajni prostor – on je naseljen zamišljenim precima suvremenih Pazinaca koji i danas prepričavaju priču o nastanku kraja, tako ga narativno pretvarajući u “simbol identiteta zajednice i sidrište sjećanja”, sažimajući u tom motivu sadašnji trenutak i prošlost, bila ona i zamišljena (Marks 2015: 208).

Uz usmenoknjiževni žanr, Pazinska je jama također bila nadahnuće autorskim književnim djelima, nerijetko čineći literarni topos pustolovnog, povijesno romansirano i znanstvenofantastičnog žanra. Od njih je najglasovitije djelo *Matijaš Sandorf* Julesa Vernea, pisca koji nikad nije osobno posjetio Pazin, a svoj je zamišljaj Jame temeljio na opisima francuskoga putopisca Charlesa Yriarteja, kao i na komunikaciji s pazinskim gradonačelnikom Giuseppeom Cechom (Verdonik 2012). U tom znanstvenofantastičnom romanu objavljenom 1885. godine Verne glavnog lika, urotnika koji bježi iz austrougarske tamnice u Kaštelu spuštajući se niz liticu ponora, provodi Pazinskom jamom i podzemnim tokom Pazinčice sve do Limskog kanala na zapadnoj obali Istre.¹ Fascinantni oblici Pazinske jame poslužili su kao inspiracija i drugim književnicima, poput Vladimira Nazora, koji je među *Istarske legende* uvrstio i onu o nastanku Jame. Nadalje, Boris Perić u svom romanu *Vampir* koristi krajolik Pazinske jame kao slikovitu kulisu priče o najstarijem europskom vampiru Juri Grandu (2006: 121). Konačno, pojedini interpretatori književnosti Dantea Alighierija nastoje njegove opise *Pakla* povezati s tim krajolikom (Filipović 2019: 22). Ta je književna geografija transponirana u javni diskurs o Pazinu i u njegovu popularnu kulturu: književni opisi Jame neizostavni su motiv u naracijama kojima stanovnici Pazina nastoje drugima predočiti svoj grad, kao i u gradskim i regionalnim razvojnim strategijama, kulturnim politikama, muzejskoj djelatnosti, turističkim vodičima i promidžbenim materijalima i sl.²

1 Takvu povezanost Pazinske jame i Limskog kanala dosadašnja istraživanja nisu dokazala; podzemna je veza znanstveno utvrđena s vodama rijeke Raše (*Strategija razvoja grada Pazina* 2015: 11).

2 Usp. “Pazin kao nadahnuće piscima”, <https://www.central-istria.com/hr/odredista-destinations/pazin/inspiracija-inspiration> (pristup 1. 2. 2022.).

U znanstvenoj i stručnoj literaturi Pazinska je jama dosad uglavnom prikazivana u enciklopedijskim opisima Istarske županije (*Istarska enciklopedija* 2005: 577), u monografskim publikacijama o pazinskom kraju (Strčić 1982; Rimanić 2017), u pregledima kulturne povijesti Pazina i Pazinštine (Ivetić 2000) i sl. Najzastupljenija je u radovima zasnovanim na dugogodišnjim speleološkim, geološkim, hidrogeološkim i biološkim istraživanjima (usp. Buzjak i Butorac 2019; Malez 1968), pri čemu je autori izučavaju kao jedinstveni prirodni fenomen ili značajni krajobraz. Takvi se radovi koriste kao znanstvena podloga za oblikovanje politika urbanog upravljanja i turističke ponude grada Pazina.

U spomenutim se kontekstima Pazinska jama ostvaruje kao krajolik ispitivanja, upravljanja i poslovanja (engl. *taskscape*), kao i prostor dokolice (engl. *leisurescape*), kako te društvene dimenzije fizičkog prostora obrazlažu Christopher Tilley i Kate Cameron-Daum (2017). Njezino zamišljanje nije samo apstraktan postupak već uključuje i praktičnu interakciju ljudi i krajolika izraženu pri prostornom planiranju, uređenju, zaštiti, istraživanju i prilagodbi različitim načinima korištenja. Premda ćemo se pri analizi mehanizama kojima ljudi doživljavaju i oživljavaju krajolik osvrnuti na prostorne politike, na sferu koju Setha Low vezuje uz društvenu proizvodnju prostora (2006), naš je fokus drukčiji. U ovom se tekstu bavimo načinima na koje je lokalitet povezan s ljudskom svakodnevicom, sagledanom kroz prizmu lokalnih stanovnika koji su u stalnom doticaju s tim krajolikom (usp. Ingold 2012: 15).

Pojedini elementi biografija obiju autorica povezani su s tim prostorom, što je vodilo do odabira Pazinske jame kao istraživačke teme. Jedna je istraživačica neko vrijeme radila kao kustosica u pazinskom Kaštelu; pri svojim se stručnim vodstvima konstantno susretala s pitanjima vezanim uz fiktivni bijeg Matijaša Sandorfa (do te mjere da je pojedina poslijepodneva u muzeju provela istražujući kroz koji je prozor uistinu osuđenik mogao umaknuti svojoj sudbini). Njezina je radna svakodnevica bila ispunjena slikama Pazinske jame kako iz vlastitog doživljaja tako i iz tekstova koje je čitala kao podlogu za muzejski rad. Drugoj je istraživačici Pazinska jama dio obiteljske povijesti, budući da je njezina obitelj s očeve strane iz Pazina, iz starog naselja Buraj smještenog tik do Jame. U obiteljskoj je priči Pazinska jama izrastala kao dio njezinih najranijih impresija: šetnje do njezina ruba, prepričavanje predaje o nastanku Jame, adrenalinski spust *zip lineom* preko stotinjak metara dubokog kanjona, a i oblikovanje ovog rada označili su etape stvaranja odnosa s prostorom i ljudima u njemu. Ta je obiteljska veza također utjecala na odabir istraživačkog raskursa i sugovornika. Ovo je istraživanje provedeno metodom životne priče (usp. Svensson 1995). Opsežnim intervjuima otvorenog tipa provedenim u više navrata od 2019. do 2021. godine s dvjema generacijama jedne pazinske obitelji, konkretno s djedom i ocem istraživačice,³ nastojala su se zahvatiti sjećanja na pazinsku svakodnevicu od četrdesetih godina 20. stoljeća naovamo, u kojima se kao glavni motiv ili

3 Dario Ferenčić rođen je 1933. u Pazinu, u kojemu živi do 1971. godine, kada se seli s obitelji u Poreč. Željko Ferenčić rođen je 1959. godine i živio je u Pazinu od rođenja do preseljenja u Poreč. U Pazinu ponovno boravi kao gimnazijalac od 1974. do 1978. godine, nakon čega se seli u Zagreb. Ta je izmještenost iz rodnog grada utjecala na način na koji se kazivači prisjećaju nekadašnje svakodnevice, povezujući nostalgiju za prostorom s nostalgijom za prošlim vremenima.

mjesto radnje javlja Pazinska jama. Naši uvidi u ulogu Pazinske jame u svakodnevici sugovornika temeljili su se na komunikacijskom sjećanju, na izvaninstitucionalnoj mnemonijskoj sferi koja nije u domeni stručnjaka, već počiva na svakidašnjoj komunikaciji i služi održavanju afektivnih veza unutar obitelji, manjih društvenih grupa, generacija i sl. (Assmann 2008: 111). To je razina sjećanja koja ujedno ima svoju snažnu prostornu komponentu, koja je u krajoliku lokalizirana i stalno iznova evocirana susretom s tim prostorom (Halbwachs 1992: 52). Istraživačka pitanja koja smo postavljale vezano uz procese lokalizacije sjećanja i uz življenu svakodnevicu su sljedeća: koje predodžbe i prakse članovi ove obitelji vezuju uz Pazinsku jamu? Kako Jama funkcionira kao mjesto njihova sjećanja i točka u njihovoj mentalnoj geografiji? Kako sugovornici koriste motiv Jame da bi opisali svoju svakodnevicu i svakodnevicu drugih mještana Pazina?

Iako je naglasak na kulturama sjećanja i na stvaranju značenja iz pozicije nekađanje življene svakodnevice, da bismo razumjeli na koje se šire okvire oslanjaju individualna i obiteljska sjećanja vezana uz Pazinsku jamu, predstaviti ćemo mehanizme kojima se tretman tog krajolika diktira razvojnim strategijama i prostornim politikama.

Politike prostora, politike pamćenja

Dominantan okvir za razumijevanje Pazinske jame sagledane iz rakursa politika prostora jest njezina kategorizacija kao značajnog krajobraza. Ta je skupina zaštićenih područja Zakonom o zaštiti prirode definirana kao “prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i biološke raznolikosti ili kulturno-povijesne vrijednosti, ili krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja karakterističnih za pojedino područje, namijenjen odmoru i rekreaciji ili osobito vrijedni krajobraz utvrđen sukladno ovome Zakonu” (NN 70/2005-1370). Nazivom Pazinski ponor u Istri u državnom su registru zaštićenih područja obuhvaćena “dva prvorazredna prirodna fenomena”: kanjon Pazinčice u dužini oko 500 m i Pazinski ponor kao speleološki objekt, sastavljen od 100 m duge podzemne galerije i 80 m dugog podzemnog jezera.⁴ To je područje veličine oko 1 ha proglašeno značajnim krajobrazom rješenjem Republičkog zavoda za zaštitu prirode SFRJ 1964. godine, čime se zabranjuju zahvati koji mogu narušiti obilježja konzervatorskom terminologijom određena kao značajna. Današnjim je državnim aktima skrb o Pazinskoj jami dodijeljena “Naturi Histrici”, javnoj ustanovi za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Istarske županije. Spuštanje do kanjona (izuzev u vrijeme visokog vodostaja) slobodno je i besplatno za sve posjetitelje, ali korištenje određene infrastrukture i dodatnih resursa sezonski podliježe naplati. Tako od početka lipnja do kraja kolovoza ulaznicu plaćaju posjetitelji koji odluče Jami pristupiti uređenom poučnom pješačkom stazom. Mogućnost naplate, kao i obvezu uređenja staze “Natura Histrica” prepušta koncesionaru koji se

⁴ <https://www.bioportal.hr/gis/> (pristup 11. 2. 2022.).

bira na godišnjoj razini uz mogućnost obnove koncesije, a to je pravo trenutno dodijeljeno obrtu za trgovinu i pustolovni turizam "Avantime" iz Pazina. Koncesionar također organizira naplatni program "Speleološka avantura" koji uključuje spuštanje u podzemlje u pratnji stručnih vodiča, a na koji lokalno stanovništvo ostvaruje popust.

Kao ustanova odgovorna za provedbu aktivnosti na zaštićenim područjima, "Natura Histrica" ljudske djelatnosti promatra u srazu s bioraznolikošću i georaznolikošću zaštićenih krajobraza koje tretira kao vrijedne resurse. Pravilima ponašanja zbirnim za područja pod njihovim nadzorom ova županijska ustanova propisuje sankcioniranje ljudskih aktivnosti koje mogu ugroziti ekološke odrednice, poput bacanja otpada, branja biljaka, uznemiravanje životinja, paljenja vatre, kampiranja, vožnje motornim vozilima, uništavanja špiljskog nakita itd.⁵ Ustrojavanjem sustavnog plana upravljanja tim područjima, što uključuje i ekonomske aspekte, odnosno izravnom intervencijom u načine korištenja krajolika ona, kao i srodne ustanove, nastoji stvoriti dojam izostanka bilo kakve ljudske intervencije u prirodni okoliš.

Pazinska se jama kao kulturni krajolik i ekonomski resurs javlja u pojedinim dokumentima Istarske županije i Grada Pazina, ključnih aktera u određivanju prostornih politika na tom području. U planu upravljanja iz 2006. godine Istarska županija iznosi svoju viziju značajnog krajobraza prema kojoj Jama ostaje "poseban i značajan prostor divljine u kojem lokalno stanovništvo, vlasnici zemljišta, posjetitelji i uprava zajedno rade na osiguravanju prirodnih procesa, te na očuvanju i unapređivanju prirodnih i kulturnih vrijednosti" (Poglavarstvo Istarske županije 2006: s. p.). Plan upravljanja Pazinsku jamu dijeli na dvije zone zaštite (zone stroge i aktivne zaštite) koje se razlikuju prema dozvoljenom broju posjetitelja i tipu prihvatljivih aktivnosti. Iako Jamu tretira primarno kao prirodnu pojavu, on uzima u obzir i njezinu kulturnu dimenziju. Upućuje na potrebu za očuvanjem i unapređenjem kulturnih vrijednosti: primjerice, ističe zaštićeni pazinski Kaštel kojem najstariji dijelovi datiraju iz 10. stoljeća kao dom dvaju muzeja, predviđa oblikovanje edukacijskih staza i programa te definira smjernice za revalorizaciju Jame kao proizvođa kulturnog turizma. Težište stavlja na kulturne programe (kazališne, glazbene, baletne i plesne, izložbene, književne i stalne godišnje manifestacije) kao mjesta okupljanja i reinencije Jame duž kulturnopolitičkih linija. U ovom se dokumentu Jama tretira kao podloga za održavanje postojećih i razvoj novih kulturnih sadržaja orijentiranih prema poticanju turizma. Jedna od osi plana upravljanja odnosi se i na "održivi razvoj lokalne zajednice i njeno sudjelovanje u zaštiti i upravljanju zaštićenim područjem", ali ovaj cilj nije popraćen konkretnim mjerama ni preciziranjem aktivnosti koje bi vodile "održivom korištenju prirodnog okoliša" (ibid.).

Oslanjanje kulturnoturističkog razvoja pazinskog kraja na prirodne osobitosti Jame svojstveno je i drugim županijskim i gradskim strateškim dokumentima (usp. Paljar et al. 2017). Tako se u *Strategiji razvoja grada Pazina do 2020. godine* posebno poglavlje posvećuje Pazinskoj jami (2015). Vodstvo tog grada s oko 8.000 stanovnika Jamu vidi kao važan razvojni resurs, okosnicu njegove kulturne i turističke ponu-

⁵ <http://www.natura-histrica.hr/hr/> (pristup 11. 2. 2022.).

de, ali i kao područje regulirano zaštitarskim ograničenjima kojima se treba voditi pri upravljanju krajolikom (ibid.: 9). Autori strategije pažnju također obraćaju na književne evokacije Jame i na zasnivanje kulturnih politika i programa na tom temelju (ibid.: 11).

Jedan od načina na koje kulturna i zavičajna udruženja, ustanove i organizacije u Istri svojim politikama brendiraju Pazin izražen je sloganom “Pazin – grad Julesa Vernea”. To je primjetno u djelovanju Kluba Julesa Vernea osnovanog 1998. godine u Pazinu,⁶ kao i pazinskih muzeja te turističkih zajednica i agencija koje djeluju na tom području. Njihovim angažmanom prostor Pazinske jame postajao je stalnom kulisom, a u nekim slučajevima i scenom kulturnih programa, poput manifestacije Dani Julesa Vernea, Festivala fantastične književnosti, konvencije znanstvene fantastike Istrakon, tematskih radionica, predavanja, predstavljanja knjiga, znanstvenih i stručnih skupova itd. Neka od tih događanja uključuju performanse i uprizorenja dijelova fabule književnih djela vezanih uz Jamu. Takav je slučaj s programom Istria Inspirit, zajedničkim projektom Istarske županije, Turističke zajednice Istarske županije i Istarske razvojne turističke agencije, u okviru kojega se pod nazivom “Jules Verne: Bijeg iz Kaštela” inscenira Šandorfovo spuštanje iz tamnice u Pazinsku jamu (Istarska županija 2018: 32).⁷ Oprostornjavanjem onih epizoda po kojima bi se krajolik trebao pamtit, pa bile one i fiktivne, politika prostora ujedno postaje politikom pamćenja, i to onog književnog. Prostor fikcije pritom pruža jamstvo autentičnosti književnog doživljaja, osnovicom za kulturnoturističko brendiranje i smjernicom pri novim zamišljanjima vlastitoga grada (Watson 2006).

Nadalje, lokalni i regionalni nositelji turističke djelatnosti Pazinsku su jamu profilirali kao prepoznatljiv motiv za promidžbu grada i okolice. Ta je tendencija vidljiva iz nezaobilaznosti slika tog krajolika i njezinih opisa u turističkim materijalima, u kojima se prikazuje kao temeljna atrakcijska osnovica Pazina kao turističke destinacije. Motivi Jame i Kaštela koji je nadvisuje, budući da “tvore posebnu, osobeno pazinsku fizionimiju” i “daju pečat prepoznatljivosti ovome gradu” pojavljivali su se na pazinskim razglednicama tijekom čitavog 20. stoljeća (Ivetić 2000: 16). U recentnim se oglašavanjima Jama predstavlja kao odredište za ljubitelje speleološkog, avanturističkog i sportskog turizma s naglaskom na neponovljivosti adrenalinskog doživljaja.⁸ Takvi prikazi krajolika, kao i njegova određenja u prostornim regulativama i kulturnoturističkim strategijama, funkcioniraju kao sredstva proizvodnje, vizualizacije i aktiviranja zamišljenih vrijednosti prostora kojima se u samom činu njihove proizvodnje pripisuje djelotvornost (Navaro-Yashin 2012: 11).

6 <http://www.ice.hr/davors/jvclub.htm> (pristup 11. 2. 2022.).

7 <https://www.istrainspirit.hr/event/jules-verne-bijeg-iz-kastela/> (pristup 11. 2. 2022.).

8 <https://www.central-istria.com/hr/odredista-destinations/pazin> (pristup 20. 2. 2022.).

Prilog 1. Razglednica potopljene Pazinske jame, 15. 9. 1930.; autor nepoznat

Politike prostora iz svakidašnjeg rakursa

Smjernice prostornih, kulturnih i turističkih politika, ciljevi i interesi čitave mreže dionika koji stvaraju taj prostor dovode do različitih, ponekad i suprotstavljenih očekivanja i korištenja krajolika. Pregovaranje različitih pozicija u zaštićenim područjima već je bilo temom kulturnoantropoloških analiza (Kozorog i Poljak Istenič 2013). Naš je pristup temi zaštićenih krajolika usmjeren iz srodne, ali opet drukčije perspektive – u prvom nas redu zanima kako je živjeti u tom krajoliku i kakva se svakidašnja društvena dinamika u njemu odvija(la).

Iscrtane politike prostora i politike pamćenja funkcioniraju kao fleksibilan okvir na koji se referiraju svakidašnje predodžbe i prakse lokalnih stanovnika, ali ponekad s njima pregovaraju i sagledavaju ih iz drugog kuta, čineći ih nišom za tvorbu vlastita stava o krajoliku. Dobra ilustracija tog odnosa jest imenovanje Jame i njezinih pojedinih elemenata. U stručnoj se literaturi variranje hrvatskog nazivlja za lokalitet (Pazinski ponor ili jama) i onog talijanskog (Foiba di Pisino) promatra kao odraz smjena vlasti na istarskom području (usp. *Hrvatska enciklopedija* 2021). Kazivanje Darija Ferencića otkriva da su se hrvatska i talijanska inačica naziva koristile istodobno, a označavale su različite dijelove tog krajolika:

Pazinci, koji su se uglavnom služili talijanskim jezikom (dijalektom), za Jamu upotrebljavali su inačicu *potók* (ne *pótok*). Međutim, oprez! Inačicom *potok* Pazinci su smatrali dio riječnog toka Jame koji je prolazio kroz Pazin i gdje se nalazio poznati vodeni mlin u vlasništvu Brajkovića. Tu na tom dijelu rasle su i

odgajane te su naučile plivati mnoge generacije Pazinaca. Inačicom *foiba* označavali su pak samo ždrijelo Jame, dakle mjesto gdje je potok ponirao.

Usto, pojedini nazivi koji se u javnom diskursu uzimaju kao opći pojmovi mještane Pazina asociraju na konkretne ljude ili epizode koje su se odigrale na određenom toposu. Takav primjer predstavlja obiteljska priča o imenovanju podzemnog jezera u Jami koju Željko Ferenčić veže uz svoje služenje vojnog roka:

Uz mene, putovali su oficiri koji su radili na Brionima, a uz njih i major Mitar Marinović koji je bio “viši zubar” (...), a imao je ambulantu uz moju liječničku. Uglavnom je “čupao” zube vojnicima i nakon toga se odmah bacao u more te lovio ribe podvodnom puškom (bio je pasionirani ronilac). (...) Zašto ti sve ovo pričam: major Mitar je prvi preronio prvi sifon u Pazinskoj jami i po njemu se prvo jezero zove Mitrovo jezero i Mitrova pećina.

Analiza takvih naracija o svakodnevicu uz Jamu, često prenošenih u obiteljskom krugu, otkriva nam svu slojevitost i promjenjivost procesa stvaranja mjesta koje nam izmiču pri isključivom usmjeravanju na politička određenja krajolika.

Politike prostora i sjećanja ipak su utjecale na lokalne doživljaje i prakse vezane uz Jamu. Postavljanje konzervatorskih pravila i ograničenja različitim korisnicima tog javnog prostora, a prvenstveno Pazincima, nameće pitanja “čija je Jama”, tko odlučuje o prikladnim upotrebama i koju ulogu lokalno stanovništvo ima u tim procesima. Naši kazivači navode da su im u ranijim fazama života mehanizmi upravljanja bili manje vidljivi – riječima Željka Ferenčića, djeca koja su odrastala oko Jame šezdesetih godina imala su osjećaj da ona pripada samo njima. Razloge nalazi u tome što su u mlađoj dobi manje pažnje obraćali na politike zaštite, kao i u činjenici da je upravljačkih intervencija, u smislu uređenja staza i okoliša, postavljanja rukohvata i sitnog inventara, ponude kulturnoturističkih i sportskih programa, reguliranja kretanja propusnicama i sl., bilo manje. Raskorak između lokalnog shvaćanja zavičajnog prostora – prostora djetinjstva kao svoga i njegova statusa zaštićenog krajobraza i ekonomskog resursa dolazi do izražaja u raspravama o izdavanju propusnica i prodaji ulaznica za pristup lokaciji. Isti kazivač navodi:

Kasnije, kad sam već kao tridesetogodišnjak prolazio ili dolazio u Pazin, vidio sam da turistički ured daje neke dopusnice, pa čak i naplaćuje nekakve ulaznice za silazak u Jamu. Pravi šok za mene: pa kakva sad ulaznica, to je moja Jama i kao Pazinac imam pravo spustiti se u nju kad god poželim, bez obzira što su sada tu nekakve uređene staze, rukohvati i uređeni krajobraz.

Zaštitu Pazinske jame od zagađenja i devastacije te očuvanje ovog krajolika kao jedinstvenog geološkog i ekosustava kazivači smatraju imperativom upravljanja na svim razinama. Održavanje Jame kao prostora u kojem se odvija pazinska svakodnevica prikazuju kao uvjet za održavanje lokalnog načina života, čime povezuju u strateškim dokumentima često spominjane sintagme “održivosti prirodnog okoliša” i “održivog razvoja zajednice”, upisujući u njih smisao i konkretna značenja. Uprav-

ljanje zaštićenim prirodnim dobrom, uz regulacijske strategije i prakse, ujedno podrazumijeva stvaranje i održavanje adekvatnog prostornog imaginarija koji Jamu definira kao očuvani krajobraz, nišu avanturizma i ekološki održivog turizma, ali ujedno i kao mjesto koje odražava i podržava lokalne specifičnosti. Time se politike prostora ostvaruju kao jedna dimenzija konceptualizacije Jame kao zamišljenog krajolika i među lokalnim stanovništvom.

Život uz Jamu

Moj je djed Vlado isto tako prerano umro, imao sam sedam godina, bio sam u prvom razredu osnovne škole, ali u to moje najranije djetinjstvo ostavio je neizbrisivi pečat. Sjećam se dugih šetnji po Pazinu, a omiljena je bila ruta od njegove kuće (tada se ulica zvala 8. maja, a sada ulica Velog Jože) do Kaštela nad Fojbom pa od tamo kroz cijeli Pazin do odlagališta razbijenih automobila koji su bili pobacani na hrpu. (...) Na platou ispred Kaštela podignuo bi me na zidić iznad Fojbe i onda sam ja gledao u dubinu... Oduvijek je Jama za mene predstavljala teren istraživanja i igre. Tako da je prva asocijacija na pojam Jame moje djetinjstvo.

Ovim je opisom Željko Ferenčić upisao prostor Jame u priču o svom djetinjstvu, pretvarajući topos u mjesto obiteljskog sjećanja – lokaciju koju pamti po povezanosti s preminulim članom obitelji i koju koristi za približavanje svog odnosa prema rodnome gradu mlađoj članici obitelji. Među pričama o Jami koje su kazivači s nama dijelili brojnošću i razrađenošću ističu se priče o djetinjstvu. U procesu pripovijedanja Jama predstavlja poticaj na prisjećanje djetinjstva i narativno je smještena u “početak znanja o svojoj vlastitoj prošlosti” (Marković 2010: 69). Ona omogućuje da se individualna i obiteljska retrospekcija usidri u prepoznatljive točke u prostoru koje, svojim trajanjem i sporim mijenjanjem, služe kao jamstvo autentičnosti prošlih zbivanja i nekadašnjih obiteljskih i društvenih odnosa.

Jama, prema naracijama kazivača, funkcionira također kao mjesto susreta Pazinaca. U nekim je slučajevima predstavljala dogovoreno mjesto sastanka, u drugima, pak, nezaobilaznu točku u individualnim, obiteljskim i vršnjačkim rutama gradom. Ponekad bi povod okupljanju “priredila” sama Jama – neka prirodna pojava ili promjena u njezinu izgledu privukla bi stanovnike na njezine rubove. Interes koji su za dinamiku krajolika pokazivali mještani Dario Ferenčić opisuju ovim riječima:

Postojala je još prije Drugog svjetskog rata zamisao nekih pazinskih entuzijasta da se dio Pazinčice zajedno s Fojbom pretvori u umjetno jezero. Govorilo se tada da već postoje idejni projekti. No, od svega se odustalo, tako da su Pazinci pojavu umjetnog jezera mogli samo sanjati. No, ako su Pazinci zakazali, Fojba to nije. Ona je ranijih godina dosta često, usudio bih se kazati, svake druge godine početkom jeseni, znala dobro napuniti svoje korito. Kada bi se to dogodilo u gradu bi pukao glas: Fojba je puna! Tada bi se svi Pazinci okupili

ili kod samog Kaštela ili na Vidikovcu ili na posljednjem katu groblja i uživali u spektakularnom fenomenu. Eto, sad imamo jezero. Tako smo govorili, iako smo znali da će taj fenomen potrajati najviše dva do tri dana.⁹

Uz Pazinsku jamu kazivači vezuju prirodne cikluse, ali i one životne. Fascinirajuće vizure Jame činile su je podlogom za obilježavanje istaknutih i svečanih trenutaka u životima Pazinaca. Pogodna je platforma za takva korištenja stvorena pretvaranjem dotadašnjeg lovačkog doma u motel “Lovac” 1967. godine. Na terasi povrh Pazinske jame redovito se održavaju poslovni objedi, nedjeljni ručkovi, nastupi bendova, proslave rođenja i krštenja, maturske večeri, svadbene gozbe, karmine – sve s pogledom na Jamu kao stalnu scenografiju životnih tijekova Pazinaca. Zbog toga Željko Ferencić taj objekt naziva “Motelom za vjenčanja i sprovode”,¹⁰ a vlastitu motivaciju za obilježavanje važnih momenata na toj lokaciji povezuje s blizinom Jame:

Jako puno vjenčanja, odnosno svadbenih večera održano je u tom motelu nad Jamom. Čak smo tvoja mama i ja napravili svadbenu večeru nad Jamom. Bilo je ludo, produžilo se do jutra, svirao nam je stric Marino i njegov prijatelj orguljaš iz njegovog benda “Grejs”. (...) Imamo i sliku gdje me netko poslikao rano ujutro na platou iznad Jame: ja u svadbenom odijelu zamišljeno gledam preko Jame prema Pazinu, ogromno sunce izlazi iznad Učke.

Prilog 2. Željko Ferencić nakon svadbene gozbe, 1988. godine; autor nepoznat.

⁹ Kazivač pojašnjava da je do tog povećanja razine vode dolazilo zbog nakupljanja materijala pred grotlom Jame.

¹⁰ Riječ je o šaljivoj referenci na Orkestar za vjenčanja i sprovode koji je osnovao glazbenik Goran Bregović.

Kad bi netko od familije umro, nakon pogreba na pazinskom groblju, otišlo bi se u motel Lovac iznad Jame na karmine. Ne samo nakon pogreba nekog iz familije već i nakon pogreba nekog starog Pazinca, uvijek bi se otišlo u motel iznad Jame na par feta pršuta, sira, mineštru i malvaziju. Pamtim tako karmine od moje none Edde i tate od našeg Zokija. Ne znam je li to zato jer drugi restorani u Pazinu nisu dovoljno atraktivni za karmine ili ta pozicija motela iznad Jame ima neku posebnu vibraciju pa se svi nakon pogreba osjećaju nekako posebno, drukčije nego da smo sjeli negdje *downtown*. Zapravo, mislim da je ovo drugo. Kad je umro tata od Raula, otišli smo na ručak u jedan lokal *downtown* uz boćarska igrališta i, zaista, nije bilo tog posebnog osjećaja kao nad Jamom.

Među naracijama o životnim iskustvima analiziranim u ovom poglavlju Pazinska jama funkcionira kao povezujuća nit, kao stalni motiv koji stvara kontinuitet među fragmentima obiteljskih sjećanja. Ona se ostvaruje kao topos nostalgije potaknute i prostornim i vremenskim izmicanjem iz opisanog krajolika, i to one vrste koju Svetlana Boym definira kao refleksivnu – nostalgiju koja počiva na individualnim naracijama i inzistira na detaljima za koje se čini da će iščeznuti iz sjećanja ako se povremeno ne evociraju (2001: 49). U navedenim je pričama Jama mjesto individualnih sjećanja na vlastite životne epizode. No, ona je duboko utkana u društveno tkivo, ona je kontekst u kojem se sugovornici prisjećaju svojih sumješтана, prijatelja, vršnjaka i članova obitelji. Tako Jama, sagledana iz perspektive pojedinaca, izrasta u simbol kolektivnog – riječima kazivača, mnoge su njegove priče o Jami ispričane u množini zato što su grupno i doživljavane.

Jama kao prijetnja i tamnica

Na istočnoj litici Jame, otprilike točno iznad grotla, postoji ogromna špilja koja nosi naziv Kolombera. Sama riječ nas upućuje da u toj Kolomberi žive divlji golubovi. Pristup do otvora Kolombere je, s obzirom na moje dječjačko iskustvo, u najmanju ruku pogibeljan. (...) Samo jedanput sam, zajedno s bratićem Tuliom, pokušao stići do otvora Kolombere. Taj doživljaj nikada neću zaboraviti. Mogao sam imati osam ili devet godina. Odjednom našao sam se na pol puta. Do otvora je vodio možda tridesetak centimetara široki nogo-stup, nad provalijom dubokom cca šezdeset metara. Po nogostupu sam išao okrenut leđima provaliji. U jednom trenutku, shvatio sam da dalje ne mogu, a bogme nisam mogao niti natrag. Bio sam užasnut te sam počeo plakati i dozivati bratića da me, ako može, spasi. I, s obzirom da ti pričam o tom doživljaju, bratić me spasio. (iz kazivanja Darija Ferenčića)

Mnoge naracije o Pazinskoj jami upućuju, izravno ili implicitno, na njezinu izmještenost iz svakidašnjih okvira zasnovanu na njezinoj pogibeljnosti. Kazivači opisuju taj krajolik kao afektivno ambivalentan prostor: za njih je on istovremeno izvor fascinacije, zaigranosti i pozitivnih emocija te mjesto koje prijeti različitim opasnostima,

nepoznanicama i nepokorivom čudi prirode. Evociranjem ambisa, dubine, mraka i podzemlja, Jama se oživljava kao krajolik rizika, suočavanja s mogućim fatalnim posljedicama, doslovnog balansiranja na rubu provalije. Utoliko je ona i prostor povremene transgresije, stavljen izvan dječjeg dosega upozorenjima i zabranama odraslih koje su se povremeno kršile. Prakse u tom krajoliku, dozvoljena i neprihvatljiva ponašanja, odabir sigurnijih putova i smjerova, prilagođavanje radnji sezonskim pojavama i vremenskim prilikama i sl. dio su tacitnog znanja koje se usvaja odrastanjem uz Jamu i prenosi unutar obitelji i lokalne zajednice. Uz opasnost od pada, prijatna koja se spominje u kazivanjima vezana je uz sezonske bujice. Kao opomenu da se nepredvidivosti prirode ne pristupi olako naši kazivači pripovijedaju o nesreći prilikom školske ekskurzije 1960-ih godina:

Bio sam fasciniran pričom o jednom slovenskom učitelju i njegovim đacima koji su jedno ljeto došli na izlet u Pazin i spustili su se u Fojbu. Nisu znali da je ljeti uvijek rizično spustiti se u Fojbu nakon jakih pljuskova koji padaju između Pazina i Učke jer se tada stvori jaka bujica koja poplavi Pazinski potok i Fojbu. Razgledavali su ušće potoka u Fojbi, kad se naglo slila bujica koja je odnijela zauvijek jednog učitelja i nekoliko njegovih đaka. Mislim da i danas još stoji spomen ploča uz grotlo Pazinčice u Fojbi. Inače, tu bujicu smo svi u Pazinu zvali korenta i svi smo se je bojali. Kružila je i jedna urbana legenda da je jednog dečka iz Pazina korenta odnijela dok se kupao u Potoku. Tu priču nisam nikad uspio potvrditi. (iz kazivanja Željka Ferencića)

Pogibeljnost Jame proizlazila je i iz mogućeg urušavanja tla, a rizik je bio tim veći što su stambeni objekti naselja Buraj smješteni neposredno do provalije. Tako se sugovornici prisjećaju tragičnog događaja u kojem se dio kuće smješten na samoj litici sunovratio u Jamu odvučavši u smrt svoje ukućane. Usto napominju da su stanovnici tog dijela grada posebno strahovali od potresa zbog mogućeg klizanja terena. Sporna između krajolika, traumatičnih iskustava i straha ostvaruje se također u pričama o nesretnicima koji su počinili samoubojstvo bacivši se u ponor, pretvarajući tako Jamu u mjesto pogibije.

Fojba kao opći pojam u javnom diskursu često uključuje komponentu nasilja – taj je izraz postao simbol političke odmazde nad talijanskim stanovništvom u Istri pri zbacivanju fašističke vlasti i jugoslavenskom preuzimanju teritorija tijekom i koncem Drugog svjetskog rata, realizirane, među ostalim, bacanjem u krške jame (Frykman 2003; Manin 2005). Iako točka prijepora između talijanske historiografije s jedne strane te hrvatske i slavenske s druge, koje se spore o broju, strukturi žrtava, točnim lokacijama i sl., interpretacija *fojbe* kao grobnice jedno je od značenja upisanih u istarski krajolik. Već i zbog samog naziva te su konotacije povezivane s Pazinskom jamom. Međutim, stariji kazivač otklanja čitanja Pazinske jame kao ratnog i poslijeratnog stratišta Talijana, što argumentira nedostatkom dokaza i konkretnih podataka o takvim događajima, kao i samom geologijom krajolika – činjenicom da je riječ o mjestu poniranja Pazinčice, a ne o vertikalnoj šupljini u krškom reljefu, *Fojba* u Pazinu razlikuje se od drugih istarskih geoloških objekata istog naziva. Ipak, za kazivača

Drugi svjetski rat predstavlja vremenski graničnik na kojem zasniva svoja prisjećanja na nekadašnju življenu svakodnevicu u Pazinu. Jama i u tom kontekstu postaje sukus zbivanja u zavičajnom prostoru – u pričama o ratu ona je pokazatelj nesigurnosti, ugroženosti, straha, ali i preživljavanja. Dario Ferenčić se tako prisjeća njemačkog zračnog napada na Pazin u listopadu 1943. godine, pri čemu je prva granata razrušila kuću na samom rubnom vijencu Jame. Čest je motiv njegova pripovijedanja o ratnim događajima osvrst na velike količine njemačkog eksploziva skladištene u Pazinskoj jami, na području pećine Babina kuća: “Govorilo se tada da u Jami ima toliko eksploziva da bi u slučaju eksplozije pola Pazina bilo razrušeno ili da bi Pazin pretrpio veću štetu od one nastale bombardiranjem”. Krajem rata taj su eksploziv iz pećine izvlačili njemački zarobljenici, ali je znatna količina ipak zaostala i bila je uzrokom više smrtnih slučajeva i teških ranjavanja, naročito među djecom. To je bio razlog, tumači kazivač, zbog kojeg se od Jame, toliko privlačne u vrijeme ranog djetinjstva, odvrćao u poslijeratnom razdoblju.

Negativna konotacija koju je naš sugovornik upisao u Pazinsku jamu, također proizašla iz Drugog svjetskog rata, jest ona koja taj prostor određuje kao tamnicu. Vlastita sjećanja na tu dimenziju ovog krajolika, koja određuje kao najsnažnija i najpotresnija, Dario Ferenčić povezuje s lokacijom “ćelije smrti” u Kaštelu i obližnjeg zatvora, u koje su od listopada 1943. godine do kraja rata domaći fašisti i njemačke vojne vlasti zatvarali svoje neistomišljenike. U tom tonu pripovijeda o susretu sa stricem Amedeom prije njegova planiranog smaknuća koje se na kraju nije dogodilo, kao i o dozivanju bake i djeda kroz prozor zatvora uoči njihove deportacije u njemački logor. Sjećanja na ta iskustva u kazivačeva zamišljanja Pazinske jame nepovratno pridodaju dimenziju gubitka, prijevremenog rastanka i obiteljskih trauma. Strah doživljen u dotičnom prostoru (usp. Badurina et al. 2019) i evociran spomenom Jame sugovornik primjenjuje da mjesto sjećanja iscrta kao mjesto konflikta i torture, povrijeđenosti i boli. Ovakvom se transmisijom afekta između ljudskih subjekata i njihova okoliša Pazinska jama potvrđuje kao zamišljeni krajolik iscrtan konturama kolektivnih, obiteljskih i individualnih sjećanja (Navaro-Yashin 2012: 135).

Zaključak – Jama, grad, identitet

Svim navedenim sjećanjima i ponekad suprotstavljenim afektima koje kod njih izaziva, Pazinska jama za naše sugovornike i dalje igra ulogu spone s rodnim gradom i jedne od prvih asocijacija kad promišljaju o svom životu u tom kraju. Upravo zbog veze s gradskim stanovništvom i uvida koje daje u njihovu svakodnevicu Jama je i odabrana kao tema ovog istraživanja. Taj je krajolik integrativni dio stvaranja mjesta predodžbama, naracijama i praksama lokalnoga stanovništva. Jama na fenomenološkoj, praktičnoj i senzornoj ravni tako nije samo lokacija – za kazivače je ona odraz međudjelovanja žitelja tog kraja i njihova okoliša te međuodnosa samih Pazinaca. Usto, ona je stalna točka u geografijama sjećanja: zbog sporog mijenjanja – bitno

sporijeg od tijekova ljudskih života – Jama je uporište za prisjećanje grada kakav je bio u trenucima kada ljudi koji su mu svjedočili i koji su ga činili nestaju iz krajolika. Time služi kao pokretač obiteljskih reminiscencija, kao topos iz kojeg izvire neposredan i živ kontekst priča, čime postaje krajolikom sjećanja. U tom se smislu kolektivno sjećanje ostvaruje u svojoj prostornoj situiranosti te se konstruira i rekreira međudjelovanjem lokalnih stanovnika, odnosno različitih društvenih grupa i prostora u kojem obitavaju (Halbwachs 1992).

Obiteljska sjećanja koja smo analizirale u ovom radu pokrivaju veći dio 20. stoljeća. U pričama o životnim iskustvima Jama funkcionira kao snažan pokretač prisjećanja na različito intonirane dijelove obiteljske svakodnevice, istaknute društvene događaje, kao i trenutke koji su ostali neispripovijedani u velikim povijesnim narativima o gradu. Osim osobnih momenata, iz kazivanja o Pazinskoj jami iščitava se šira geopolitička dinamika i dobiva se dublje razumijevanje mehanizama kojima ona prožima ljudsku svakodnevicu. Kroz njih se provlači dvostruka vremenska dimenzija vraćanja u djetinjstvo i mladost kroz prizmu sadašnjosti. Dijalozi s prošlošću recentnim pogledom unatrag ne nude samo analizu prošlih vremena već pružaju i aktivan komentar o načinima na koje bi se Jama mogla i trebala koristiti u današnjici i vizijama za njezine buduće upotrebe. Kulturama sjećanja koje se oko nje isprepleću taj nam krajolik omogućava shvaćanje kompleksnih kulturnih stvarnosti koje se odigravaju u susretu pojedinaca i njihove okoline.

Obiteljska kazivanja o Jami također upućuju na postojanje jasne svijesti o tome da među Pazincima taj krajolik funkcionira kao simbol lokalnog identiteta. Motiv Jame jest proizvod sustavnog brendiranja, ali isto tako i element kojim stanovnici Pazinštine upućuju na posebnost i atraktivnost svog zavičaja, prostor koji ih čini prepoznatljivim u nacionalnim okvirima. O tome rječito govori svjedočanstvo Darija Ferencića o svom predstavljanju drugima evociranjem Pazinske jame:

Što za mene danas predstavlja Jama? Ni više niti manje od dana kada sam je prvi puta ugledao. Bilo je to pred više od osamdeset godina. Dakle, od dana mojih prvih sjećanja. Dok sam studirao u Zagrebu družio sam se najviše s Istranima – Labinjanima, Puležanima, Porečanima itd. Družio sam se i sa Zagrepčanima, pa i Dalmatincima. (...) Svaki od njih, pogotovo u trenucima šale, spominjao je nešto veličanstvenog iz svoga grada. Puležani su hvalili svoju Arenu, Porečani svoju baziliku, Dalmatinci svoj Split itd. Što je preostalo nama – Pazincima, nego da svoj kampanilizam utopimo u dokazivanje da se sve znamenitosti Puležana i drugih ne mogu usporediti s pazinskim fenomenom koji se zove Fojba. U većini slučajeva naša je upornost izazivala gromki smijeh. Vidiš, upravo je taj smijeh pojačavao moj ponos i ljubav prema toj našoj Fojbi.

Posebnost na koju ukazuje kazivač usidrena je u Pazinsku jamu politikama prostora koje imaju zajedničko polazište – njezinu jedinstvenost koja je čini značajnim krajobrazom vrijednim zaštite. Nadalje, književne, kulturnopolitičke i turističke aktualizacije Pazinske jame također se temelje na njezinoj iznimnosti u prostoru, na čudesno-

sti sila koje su rezultirale takvim prirodnim fenomenom, na tajnovitosti i mogućoj prijatnji, kao i na ideji o nepoznatim svjetovima koji se kriju u neistraženom podzemlju. Tim se izrazima Jama, diskurzivno i praktično, strategijama nositelja politika, izmiče iz svakidašnjosti, a smisao mjesta sažima se u njegovoj posebnosti. Zato nas je u ovom istraživanju posebno zanimalo kako se nesvakidašnji krajolik ostvaruje za one kojima je ona prostor svakodnevice – za ljude kojima je ona dio regularne rute, učestalo odredište, scena uz koju se odvijaju njihovi životni ritmovi.

Interakcija mještana s Pazinskom jamom podrazumijeva njihovu svakodnevnu uronjenost u njezin krajolik. Unatoč tome, mještani su svjesni slikovitosti, kao i vizualne estetike ovog prostora (Vranješ 2005: 283). Vizualna neukrotivost i prirodna divljina Pazinske jame izazivaju kod onih koji je promatraju snažan estetski dojam. Tomu u prilog idu književne, ali i svakidašnje naracije potaknute prvenstveno vizualnim, a onda i drugim karakteristikama ovog prostora. Fizička prisutnost s jedne strane te njezino poimanje i interpretacija s druge čine ovaj lokus specifičnim mjestom življenja. Pritom krajolik postaje predmetom subjektivnog pejzažističkog pogleda, doživljaja povlaštene skupine ljudi koja je s krajolikom povezana te koja njegovu sliku usvaja i prenosi (Baskar 2004). Krajolik izaziva pojedinačne senzorne, čulne percepcije koje se mogu interpretirati osjećajem za estetiku krajolika. Taj je doživljaj i među mještanima nerazdvojivo povezan s percepcijom ljepote krajolika i svojevrsnog strahopoštovanja prema prirodi, pa bila ona i kontekst u kojem se odvija svakidašnja društvena dinamika.

Iako u naracijama naših sugovornika Jama funkcionira kao motiv iz svakodnevice – krajolik u kojem se odvijaju dnevne šetnje, igre prije škole, prva dječja istraživanja i avanture – u njemu nema ničeg svakidašnjeg. U opisima ona u pravilu funkcionira kao nesvakidašnji motiv i kao polje afekta (usp. Tilley i Cameron-Daum 2017). Gledanje “u dubinu” izaziva zapanjenost, zadivljenost i strahopoštovanje; penjanje vrtoglavim kanjonom dovodi do istodobnog ushita i straha; spomen nepredvidivih bujica i zaboravljenih eksplozivnih naprava čini je mjestom s kojim ljudi trebaju biti na oprezu; hodanje njezinim stazama, makar višekratno ponavljano, zahtijeva stalnu koncentraciju i prisebnost, pogotovo kad je praćeno gustom maglom koja se izdiže iz kanjona. Sjećanjima na takve prizore i prakse Jama (p)ostaje prostor specifičnih afektivnih atmosfera stvorenih u doticaju pojedinaca s krajolikom iznimnih obilježja. Njima se iscrtava afektivna geografija, specifično mapiranje prostora naracijama, reminiscencijama i praksama koje proizlazi iz afektivnog odnosa lokalnih stanovnika i krajolika (Navaro-Yashin 2012). Time se afektivni krajolik, uključujući onaj koji doživljavamo u svakodnevici, ostvaruje i kao prostor imaginacije. Taj zamišljaj ljudi upisuju u teritorij, a on se za njih iz teritorija i oslobađa pri susretu s prostorom. Time se zamišljeni prostor još jednom ostvaruje na presjecištu imaginativnih kartografija i življenih ljudskih stvarnosti (ibid.: 5, 10).

Ova nam studija pokazuje da krajolik ostaje iznimnim i zamišljenim i za one koji žive ili su živjeli na tom području. Tim se zaključkom relativizira česta dihotomija koja se podvlači pri analizama odnosa između prostornih politika i kultura, pri čemu se prvoj skupini pripisuje reprezentativnost, atraktivnost i nesvakidašnjost,

a drugoj rutiniziranost, familijarnost i svakidašnjost. Naša studija slučaja pokazuje da svakidašnji susreti s prostorom nužno ne otupljuju njegovu začudnost, pa ni za ljude koji ga definiraju kao dom – krajolik življene svakodnevice za njih može ostati nesvakidašnjim.

Prilog 3. Dario, Marijana Paula i Željko Ferenčić, Pazin, travanj 2022.; autor: slučajni prolaznik

LITERATURA

- Assmann, Jan. 2008. "Communicative and Cultural Memory". U *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Astrid Erll i Ansgar Nünning eds. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 109–118.
- Badurina, Natka, Una Bauer i Jelena Marković, ur. 2019. *Naracije straha*. Zagreb: Leykam International d.o.o., Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Baskar, Bojan. 2004. "H krajinski antropologiji". *Monitor ZSA. Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 6/3–4: 1–12.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Buzjak, Nenad i Valerija Butorac. 2019. "Problematika zaštite Pazinskog potoka i Pazinske jame u Istri". *Geografski horizont* 65/1: 71–73.
- Filipović, Antonela. 2019. *Kulturno-povijesno nasljeđe grada Pazina. Završni rad*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Frykman, Jonas. 2003. "Making Sense of Memory. Monuments and Landscape in Croatian Istria". *Ethnologia Europaea* 33/2: 107–120. <https://doi.org/10.16995/ee.954>
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Hirsch, Eric. 2003. "Landscape: Between Place and Space". U *The Anthropology of Landscape Perspectives on Place and Space*. Eric Hirsch i Michael O'Hanlon, ur. Oxford: Clarendon Press, 1–30.
- Ingold Tim. 2012. "Introduction". U *Imagining Landscapes. Past, Present and Future*. Monika Janowski i Tim Ingold, ur. Farnham: Ashgate, 1–18. <https://doi.org/10.4324/9781315587899-1>
- Hrvatska enciklopedija*. 2021. "Pazinska jama". Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47196> (pristup 14. 2. 2022.).

- Istarska enciklopedija. 2005. "Pazinska jama". Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, ur. Zagreb. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Istarska županija. 2018. *Studija valorizacije kulturne baštine Pazina, Buzeta, Svetvinčenta i Kanfanara*. Zagreb: Razbor Sense grupa.
- Ivetić, Marija. 2000. *Pazin na starim razglednicama*. Pazin: Grad Pazin.
- Kozorog, Miha i Saša Poljak Istenič. 2013. "Triglav National Park and Recreational Adventurism". *Traditiones* 42/2: 105–126. <https://doi.org/10.3986/Traditio2013420206>
- Low, Setha M. 2006. "Smještanje kulture u prostoru. Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora u Kostarici". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Setha M. Low i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 91–123.
- Malez, Mirko. 1968. "Ponor Pazinčice i njegova uloga u podzemnom hidrološkom sistemu srednje i južne Istre". *Hrvatski geografski glasnik* 30/1: 61–76.
- Manin, Marino. 2005. "Jame (fojbe)". U *Istarska enciklopedija*. Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, ur. Zagreb. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Marković, Jelena. 2010. "Pričanja o djetinjstvu i srodni koncepti: 'velike' i/ili 'male' priče". *Narodna umjetnost* 47/2: 51–76.
- Marks, Ljiljana. 2015. "'Znaš, bilo je to...' Povijest, vrijeme i krajolik u predajama iz Slavonije". *Narodna umjetnost* 52/2: 195–213. <https://doi.org/10.15176/vol52no210>
- Navaro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham, London: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1134dxr>
- Njegovan, Ivan. 2011. *Mitovi i legende Istre i Kvarnera*. Rijeka: List d.o.o.
- Paljar, Ingrid et al. 2017. *Izvišće o stanju u prostoru Istarske županije 2013.–2016*. Pula: Zavod za prostorno uređenje Istarske županije.
- Perić, Boris. 2006. *Vampir*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Poglavarstvo Istarske županije. 2006. *Operativni program "Pazinska jama"*. Pazin: Istarska županija.
- Rimanić, Mirjan. 2017. *Pazin osobno*. Pazin: Grad Pazin.
- Strategija razvoja grada Pazina do 2020. godine*. 2015. Pazin: Grad Pazin.
- Strčić, Petar. 1982. *Pazin*. Pazin – Beograd: Skupština općine Pazin – Jugoslavenska revija.
- Svensson, Brigitta. 1995. "Lifetimes – Life History and Life Story. Biographies of Modern Swedish Intellectuals". *Etnologia Scandinavica* 25: 25–42.
- Tilley, Christopher i Kate Cameron-Daum. 2017. *An Anthropology of Landscape. The Extraordinary in the Ordinary*. London: UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1mtz542>
- Verdonik, Maja. 2012. "Istra 19. stoljeća u romanu Matijaš Sandorf Julesa Vernea". *Rijeka* 1: 35–45.
- Vranješ, Matej. 2005. *Zelena puščava. Kulturna krajina iz "domaćinskega zornega kota"*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- Watson, Nicola J. 2006. *The Literary Tourist. Readers and Places in Romantic and Victorian Britain*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Zakon o zaštiti prirode. 2005. *Narodne novine. Službeni list Republike Hrvatske*, 70/2005-1370.

The Pazin Cave as a Space of Everyday Life and Landscape of Memory

The authors analyze the Pazin Cave (*Pazinska jama*) as an imagined landscape, focusing on the narratives and practices that the local population associates with the space. They outline the policies of the protected area but emphasize the daily life near the Cave. Combining the theoretical assumptions of the anthropology of landscape and the anthropology of social memory, the Cave is approached as a place of memory involving the life stories of two generations of a Pazin family. At the same time, they examine the status of the Cave in the narration of life in the city. They reveal the negative connotations attributed to the landscape as a source of danger and a place of imprisonment during the Second World War. They conclude with the prominent role of the Pazin Cave in creating Pazin's urban and local identity.

Keywords: placemaking, landscape, family memory, Pazin Cave